

Приватна книгозбірня філолога та історика церкви М. І. Петрова: реконструкція зібрання

Стаття присвячена реконструкції приватної книгозбірні М. І. Петрова, що включала значний масив документів XIX–XX ст. Висвітлюються структура та принципи формування бібліотечного зібрання відомого вченого, котре відтворює основні напрями його наукової діяльності. Облікові документи – каталоги, укладені М. І. Петровим, дають змогу реконструювати склад та зміст особистої бібліотеки як книжкового комплексу, цілісність якого була втрачена.

Для дослідження бібліотечної діяльності Миколи Івановича Петрова (1840–1921) велике значення мають особливості формування його власної бібліотеки. Аналіз складу бібліотечної колекції допомагає не лише глибше зрозуміти об'єктивні та суб'єктивні фактори формування особистості вченого, оцінити його роль та місце в культурному житті України на межі XIX та XX ст., а й виявити провідні тенденції у формуванні документальної спадщини України, якою послуговуємося й нині.

Бібліотечна діяльність М. Петрова, на жаль, залишилася поза увагою фахівців, ґрунтовних наукових праць з цього питання в історіографії практично немає.

Багатогранна наукова праця М. Петрова – історика церкви, літературознавця, археографа, мистецтвознавця – не могла не призвести до накопичення у нього значного масиву документів і матеріалів з різних дисциплін, які відклалися в особистій бібліотеці вченого.

Книжкова спадщина М. Петрова як цілісне бібліотечне зібрання, на жаль, не збереглася. Але окремі її частини містяться у різних підрозділах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), зокрема, серед книг підручного фонду Інституту рукопису, у відділі бібліотечних зібрань і колекцій НБУВ (у фонді Київської духовної академії – далі КДА) та в основному фонді. Головними джерелами вивчення складу і змісту бібліотечного зібрання М. Петрова є «Каталог книг и периодических изданий, принадлежащих Н. И. Петрову, составленный 8 марта 1880 г.»¹, список «Книги, пожертвованные в библиотеку Киевской Духовной академии заслуженным профессором той же Академии Николаем Ивановичем Петровым»² та «Каталог книг «Petroviana»»³, які дають змогу відтворити її первісний вигляд.

Бібліотечне зібрання М. Петрова можна умовно поділити на власні твори вченого та інші видання. Перші частково відображені в авторській рукописній «Petroviani» (106 назв). Цілісне ж уявлення про бібліотеку та репертуар книг і періодичних видань, зібраних більш ніж за 40 років, можна скласти за «Каталогом книг и периодических изданий...», що містить 3218 позицій. Він, власне, і є основним каталогом бібліотечного зібрання М. Петрова.

¹ ІР НБУВ, ф. І, спр. 6609.

² Архів ІР, опис 1, Акт № 5 від 18 жовтня 1995 р.

³ ІР НБУВ, ф. І, спр. 6608.

Сохань Світлана Валентинівна, н. с. Інституту рукопису НБУВ.

Характеризуючи бібліотеку М. Петрова як надзвичайно цінне зібрання наукової, художньої та довідкової літератури з історії та допоміжних історичних дисциплін, історії церкви, літератури тощо, можна отримати уявлення про світогляд її власника та розкрити його бібліофільські уподобання. Книгозбірня була творчою майстернею вченого, одним з основних джерел для написання його наукових праць, а багатий бібліотечнознавчий досвід, отриманий при упорядкуванні власної книгозбірні, став у пригоді М. Петрову у процесі комплектування пам'ятками культури як книжковими, так і рукописними фондів Церковно-археологічного музею при КДА.

У початок «Каталогу...» М. Петров вмістив книги, які вже були у нього на момент укладання каталогу (до 1880 р.), за такими предметними рубриками: бібліографія; теорія мови та літератури; загальна історія; історія слов'янської літератури; російська історія: світська і церковна; історія російської і малоросійської світської та духовної літератури; Святе Письмо і Біблійна історія; літургіка, патрологія, богослов'я; старожитності християнські і загальна церковна історія; різне; періодичні видання. Книги, які надійшли в бібліотеку М. Петрова після 1880 р., вчений записував без визначення рубрик, використовуючи простий хронологічний принцип. До запису входили: номер по порядку, назва книги, рік і місце видання, примітки. В останньому пункті, окрім ціни видання, М. Петров вказував номери дублетних примірників за каталогом, відомості про те, що книга надана певній особі для прочитання або комусь подарована. Наприклад, у примітці до «Сборника разных статей из «Волынских епархиальных ведомостей» и «Трудов КДА» по истории Волыни и Южной Руси Н. И. Петрова в двух томах, Киев-Почаев, 1865–1869 гг.» зазначено, що 2-й том подарований О. Котляревському.

Комплектування бібліотеки після 1880 р. здійснювалося вченим постійно, нові надходження реєструвалися акуратно, що дає змогу простежити основні напрями наукової діяльності її власника в різні періоди його життя. Так, у 1880-х роках в репертуарі бібліотечного зібрання домінує богословська література, а саме – «Практическое руководство для священнослужителей при совершении святых таинств» А. Хойнацького (Москва, 1883); «Православная христианская литургика» Ф. Хорошунова (Ставрополь, 1877) тощо.

Починаючи від 1886–1888 років репертуар бібліотечного зібрання змінюється, активно поповнюючись

літературою з історичних та філологічних наук, зокрема, археографії, краєзнавства, документознавства тощо. Серед таких книжок – «Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII ст.» О. Лазаревського (Київ, 1884), історичні та краєзнавчі дослідження Волинської губернії, історія Речі Посполитої, «Описание рукописей, хранящихся в архиве Макарьевского Унженского монастыря Костромской губернии» І. Херсонського (Кострома, 1887), публікації архівних документів («Акты, издаваемые Комиссией, Высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне», «Архив Юго-Западной России, издаваемый Киевской Комиссией для разбора древних актов») тощо.

Як відомо, М. Петров був активним учасником всеросійських археологічних з'їздів. Тому в його бібліотеці відклалася значна кількість матеріалів та документів, присвячених їх роботі. Серед них – «Труды» археологічних з'їздів, протоколи засідань установчих комітетів, реферати засідань, доповіді учасників з'їздів тощо. Після поїздки вченого у Тифліс на V Археологічний з'їзд бібліотека поповнилася примірниками журналу «Кавказская Старина», записками та відомостями Товариства прихильників кавказької археології, путівником Кавказького Музею Г. Радде тощо.

Статут, звіти про діяльність Православного Свято-Володимирського братства, опис предметів давньосховища братства свідчать про тісні зв'язки М. Петрова з діяльністю цього товариства.

Найзначнішу частину бібліотеки М. Петрова становлять етнографічні матеріали з українських фольклору та етнографії, зокрема «Пісні українського люду. Пісні про кохання» Д. Лаврененка (Київ, 1864); «Очерк звуковой истории малорусского наречия» П. Житецького (Київ, 1876); «Малорусские народные предания и рассказы» М. Драгоманова (Київ, 1876); «Юмористические рассказы и сцены из малорусского быта» В. Жуковського (Київ, 1884) та ін.

Серед творів українських письменників – оповідання «Купований розум» Г. Квітки-Основ'яненка, повість «Бурлачка» І. Левицького, поема «Марко проклятий» О. Стороженка. Є видання, присвячені життєвому та творчому шляху Т. Шевченка – «Тарас Григорьевич Шевченко в отзывах о нем иностранной печати», «Поминки Тараса Григорьевича Шевченка 25 февраля 1879 года в Одессе».

Окремий комплекс книг з бібліотеки М. Петрова становлять видання з історії України, зокрема, «Гетьманство Выговского» М. Костомарова (Київ, 1850); «Очерки, заметки и документы по истории Малороссии» О. Лазаревського (Київ, 1896); «К характеристике общественных отношений в Малороссии XVII в.» В. Перетца (Санкт-Петербург, 1903). Не оминув М. І. Петров своєю увагою й історичні праці М. Грушевського: «Очерк истории украинского народа» (Санкт-Петербург, 1904), «Ілюстрована історія України» (Київ–Львів, 1911), «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» (Київ–Львів, 1912).

Розділ історичних видань доповнюють розвідки, присвячені історії становлення і функціонування на-

вчальних закладів. Окрім досліджень Д. Вишневського та Ф. Тітова, присвячених історії Київської духовної академії, в бібліотеці знаходилися праці П. Знаменського з історії Казанської духовної академії, Є. Петухова – з історії Дерптського університету, Д. Багалія – з історії Харківського університету.

Серед книг бібліотеки – історико-статистичні описи Мінської, Смоленської, Пермської, Курської та інших єпархій.

Як історик церкви М. Петров багато уваги приділяв вивченню становлення та розвитку діяльності монастирів і церков різних єпархій: у приватній бібліотеці вченого є дослідження про Києво-Подільську Добро-Миколаївську церкву, Києво-Видубецький монастир, Одеський Архангело-Михайлівський жіночий монастир, Костромський Іпатіївський монастир, містяться також огляди церков і монастирів Тамбовської, Астраханської та інших єпархій.

Серед картографічних видань, широко представлених у бібліотеці М. Петрова, – «Атлас к материалам для статистики Российской Империи» (Санкт-Петербург, 1839) (у примітках – запис «здано в Музей»), «Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в музее Императорского Одесского общества истории и древностей» (Одеса, 1888), «Русь-Украина і Біла Русь. Карта етнографічна» (Львів, 1892), «План Киева, составленный в 1695 г.» (Київ, 1893), «Древнейший план города Киева 1638 г.» (Київ, 1896), плани міст Санкт-Петербурга, Варшави, Харкова, Чернігова.

Серед довідкової літератури: «Географический словарь» І. Спрогіса (Вільна, 1888), «Словарь древнего актового языка Западного края и Царства Польского» (Вільна, 1874), «Краткий биографический словарь» І. Павловського (Полтава, 1912), «Каталог книг Киевской Городской Публичной библиотеки отдела имени В. М. Юзефовича» (Київ, 1899), «Каталог изданий Императорской Академии наук» (Санкт-Петербург, 1902).

Вважаючи гарантом об'єктивності та достовірності наукового дослідження історичне джерело, М. Петров приділяв увагу публікаціям документів, серед яких – історико-юридичні матеріали, вилучені з актових книг Вітебської та Могилевської губерній (1871–1906), «Сборник документов, относящихся к истории царствования Императора Петра Великого» Є. Шмурло (т. 1, 1699–1700, Юр'їв, 1903), «Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-Западного края при Императрице Екатерине II. 1792–1796» (Вільна, 1903), «Акты греческого Нежинского братства» А. Федотова-Чеховського (Київ, 1884).

Працюючи над комплектуванням фондів Церковно-археологічного музею при КДА, М. Петров збирав видання, присвячені музейним колекціям Віленського, Воронежського, Лубенського, Тверського, Феодосійського музеїв старожитностей, Волинського єпархіального давньосховища, музею Імператорського російського археологічного товариства, музею Оссолінських і Любомирських у Львові М. Городецького (Санкт-Петербург, 1887). Раритетними є видання «Каталог коллекций древ-

ностей А. Н. Поль в Екатеринославе» К. Мельника (Київ, 1893); «Церковно-археологический музей при Московской Духовной академии» О. Голубцова (Сергіїв Посад, 1895); «Музей украинских древностей, пожертвованных Черниговскому Губернскому земству В. В. Тарновским» (Чернігів, 1903).

М. Петров завжди вважав, що найціннішою частиною будь-якого колекційного зібрання є рукописи. Очевидно тому описам рукописів з різних книгозборищ присвячений один з найбільших розділів бібліотеки вченого. Серед книжок цього розділу – «Описание рукописей Почаевской Лавры» В. Березіна (Київ, 1881), «Описание рукописей Тверского музея» М. Сперанського (Москва, 1891), «Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии» М. Лілеєва (Санкт-Петербург, 1886), «Описание рукописей Императорского Общества любителей древней письменности» Х. Лопарева (Санкт-Петербург, 1892–1899), «Эфиопские рукописи Музея ЦАО при КДА» Б. Тураєва (Санкт-Петербург, 1900), «Описание рукописей, хранящихся в Орловских древлехранилищах» І. Євсєєва (Орел, 1905–1906), «Описание рукописей Санкт-Петербургской Духовной академии» Д. Абрамовича (Санкт-Петербург, 1905–1910), «Рукописные собрания в Саратове» О. Лебедева (Саратов, 1908), «Языковский Архив» Є. Петухова (Санкт-Петербург, 1913), «Рукописные тексты сочинений А. П. Сумарокова» В. Розанова (Санкт-Петербург, 1904), «Собрание рукописей В. И. Григоровича» О. Вікторова (Москва, 1879), «Описание рукописей преосв. Амфилохия» О. Титова (Москва, 1892).

У власних наукових дослідженнях М. Петров часто використовував відомості та знання, отримані зі «Славяно-русской палеографии» О. Соболевського (Санкт-Петербург, 1902), «Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве» М. Лихачова (Санкт-Петербург, 1891) тощо.

Рідкісними і цінними є видання з іконографії («Новгородская школа иконописи по данным миниатюры» В. Щепкіна (Москва, 1902), «Иконография Богоматери. Связи греческой и русской иконописи с итальянской живописью раннего Возрождения» М. Кондакова (Санкт-Петербург, 1911)), археології («Археологическая летопись Южной России» М. Біляшівського (Київ, 1899–1904), «Искусство и археология» Д. Айналова (Санкт-Петербург, 1910), «Раскопки на городище «Очаков» у деревни Набутова» В. Гезе (Київ, 1904)), нумізматики («Монеты Московского Государства» С. Чижова (Київ, 1912)) та ін.

У бібліотечному зібранні М. Петрова знаходилася дуже цінна і рідкісна книга «Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского» (Санкт-Петербург, 1892). У примітках до цього видання було відмічено: «редкая и дорогая» – вартість її на той час становила 200 крб., а тираж складав лише 600 прим.

Періодичні та продовжувані видання представлені переважно тими видавництвами, з якими співробітничав сам М. Петров. Це, насамперед, «Киевские Епархиальные Ведомости», «Волынские Епархиальные Ве-

домости», «Труды КДА», «Исторический вестник», «Русский вестник», «Русский филологический вестник», «Киевская Старина», «Юг», «Славянское обозрение», «Терновий Вінок», «Книгарь», «Искусство и печатное дело», журнал Імператорського Російського військово-історичного товариства (1912–1914), «Записки Научного товариства імені Шевченка», «Известия» Таврійської, Полтавської вчених архівних комісій, «Труды» Воронежської, Ярославської, Курської, Оренбурзької вчених архівних комісій та ін.

Слід зазначити, що найбільше бібліотека М. Петрова поповнювалася в 90-і роки ХІХ ст. Починаючи від 1900 р. надходжень стає все менше і менше. Так, у 1916 р. до власної книгозбірні вченого надійшло лише 20 книг, у 1917–1918 рр. – 23, у 1919 р. – 14 книг. Останні надходження – це праці С. Єфремова та І. Огієнка з історії української літератури, Ф. Ернста – з археології, «Записки історико-філологічної секції Українського Научного Товариства», збірник «Украинская жизнь».

Каталог книг «Petroviana» – це перелік власних праць М. Петрова, складений автором відповідно до номерів основного «Каталога». Він вміщує 106 назв, відображаючи лише деяку частину бібліографії вченого.

Взагалі слід зазначити, що вчений приділяв велику увагу майбутній долі свого бібліотечного та архівного зібрання. Окремо слід зупинитись на книгах, які М. Петров подарував бібліотеці КДА. Окрім поодиноких екземплярів, які в «Каталозі» означені записом в примітках – «здано в академічну бібліотеку», М. Петров ще влітку 1915 р. особисто передав бібліотеці КДА частину книг і періодичних видань з власної бібліотеки. У своєму «домашньому» духовному заповіті, написаному 15 жовтня 1916 р., він зазначив: «... їх вважати пожертвуванням цій бібліотеці, якщо цей дар буде прийнятий Правлінням Імператорської Київської Духовної Академії»⁴.

Комплект журналів «Труды КДА» за всі роки видання М. Петров заповідав бібліотеці Київського художньо-промислового музею.

Решту книг бібліотеки вчений віддав у повне володіння трьох своїх дочок: Віри Миколаївни Петрової, Марії Миколаївни Корчинської та Олександри Миколаївни Науменко.

Книги та рукописи, подаровані бібліотеці КДА, фіксувались в окремій інвентарній книзі. У своїй нотатці про книгозбірню КДА бібліотекар Академії А. Криловський подає відомості про хронологічний каталог, що складався від 70-х років ХІХ ст., у який книги записувались у міру їх надходження з різними позначками. Ці позначки, в основному, означали перші літери прізвищ дарувальників, наприклад Леб. – П. Г. Лебединцев, Мрв – Муравйов тощо. Серед дарувальників – відомі вчені та громадські діячі – І. Малишевський, А. Олесницький, М. Дроздов, М. Петров⁵. У рукописному каталозі книг і рукописів, пожертвованих до бібліотеки КДА, книги з власної бібліотеки М. Петрова розташовані під літерою Р та

⁴ Там само, арк. 1 зв.

⁵ Там само, ф. 184, спр. 67, арк. 5.

номерама від 5170 до 5767. Згідно з цим каталогом всього до складу бібліотеки КДА від М. Петрова надійшло 1918 од. зб. (кількість одиниць зберігання не співпадає з кількістю номерів через те, що, як правило, томи та випуски продовжуваних видань записувались за одним номером).

В основному «Каталозі» бібліотеки М. Петрова видання, подаровані КДА, відмічено червоним олівцем. Репертуар відібраних книг різноманітний. Але можна простежити основні критерії відбору. Це, в основному, комплекти періодики різних років, видання історичних та археологічних товариств – «Киевская Старина», «Чтения в Императорском обществе Истории и древностей российских при Московском университете», «Известия Императорской Академии наук», «Русский филологический вестник», «Древности. Труды Императорского Московского Археологического общества»; усі друковані матеріали Археологічних з'їздів, «Труды» і «Известия» губернських учених архівних комісій, різні літописи, збірки та серії, публікації архівних документів – «Ар-

хеографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа» І. Спрогиса (Вільна, 1867–1904), «Акты Литовско-Русского Государства, издаваемые М. Довнар-Запольским» (Москва, 1900); історичні праці – «В память Отечественной войны 1812» (Воронеж, 1912), «Записки о пребывании Петра Великого в Нидерландах в 1697/98 – 1716/17 гг.» Я. Номена (Київ, 1904).

Особисте бібліотечне зібрання М. І. Петрова є комплексним культурно-історичним явищем, що має непересічне джерелознавче значення для вивчення історії церкви, різних галузей та дисциплін історичної науки, зокрема джерелознавства, археографії, етнографії, а також славістики, образотворчого мистецтва, фольклору, іконографії, нумізматики, храмовбудівництва, бібліографії тощо. Аналіз бібліотечного зібрання допомагає глибше зрозуміти основні напрями наукового та творчого буття М. Петрова, окреслити його світоглядні позиції.

Ніна МИРОНЕЦЬ

Доля книжково-рукописного зібрання українського культурного діяча барона Ф. Р. Штейнгеля

Стаття присвячена дослідженню основних етапів переміщення книжково-рукописних матеріалів барона Ф. Р. Штейнгеля – науковця, громадсько-політичного та культурного діяча України, від моменту евакуації зібрання з родинного маєтку в с. Городок (Рівненський р-н) і до його теперішнього місцезнаходження.

На сучасному етапі розвитку історичної науки все актуальнішими стають дослідження книжково-рукописної спадщини видатних та маловідомих діячів української культури. Архівно-бібліотечні колекції перетворюються на історичні джерела, об'єкти дослідження історії культури, науки, освіти. Серед них достойне місце займає зібрання барона Штейнгеля, яке сьогодні потребує політичної та культурологічної реабілітації. Метою даної публікації є дослідження долі книжково-рукописної спадщини барона Ф. Штейнгеля як необхідної умови здійснення реконструкції складу та змісту зібрання.

Комплексному дослідженню долі книжково-рукописної спадщини барона Ф. Штейнгеля в історичній науці не було присвячено жодної ґрунтовної праці. Деякі епізодичні згадки та відомості з означеної проблеми подають у своїх працях рівненські краєзнавці – Г. Непомнящий, Г. Бухало, С. Шевчук¹. У контексті дослідження

історії створення та діяльності Городоцького музею волинської губернії барона Штейнгеля вони подають інформацію про музейну бібліотеку, але лише в період її активного життєвого циклу. Окремо серед таких досліджень слід виділити працю С. Шевчука «Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею», у якій вперше прослідковано долю і сучасний стан деяких рукописних матеріалів з етнографічної колекції зібрання барона Ф. Штейнгеля, котрі нині зберігаються в Російському етнографічному музеї в Петербурзі.

Певний внесок у вивчення цього питання зробив С. Білокінь. Дослідник проаналізував протоколи засідань Тимчасового Комітету (далі – ТК) по створенню ВБУ, на яких неодноразово порушувалося питання про бібліотеку барона Штейнгеля, висвітливши таким чином деякі аспекти надходження частини книжкового зібрання Штейнгеля до ВБУ².

¹ Непомнящий Г. Городоцький музей Ф. Р. Штейнгеля // Велика Волинь. – 1994. – Т. 15. – С. 168–173; Бухало Г. Музей барона Федора Штейнгеля // Наукові записки. – Рівне, 1996. – Вип. 1. – С. 11–16; Шевчук С. Жертовність для утвердження України. – Рівне, 2002. – 99 с.; Його ж. Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6. – С. 60–64.

² Білокінь С. До збірок барона Штейнгеля // Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей та повідомлень. – К., 1989. – С. 141–143; Його ж. Розшукується бібліотека Штейнгеля // Зміна. – 1991. – 20 квітня.